

ბორის ღარჩია

ლორეს სომხეთისათვის გადაცემის საკითხი

ბოლო ხანს ამაში გადაჭრით ადანაშაულებენ ი. სტალინს. კერძოდ, ბრალს სდებს ჟურნალ „ისტორიანში“ გამოაქვეყნებულ საგანგებო წერილში ამავე ჟურნალის რედაქტორი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი **ჯაბა სამუშია**. ეს წერილი **ბონდო არველაძემ** უცვლელად გადაბეჭდა მის მიერვე შედგენილ და რედაქტირებულ უაღრესად საყურადღებო და საჭირო კრებულში „*დავიცვათ ქართული ეკლესიები, ვიცოდეთ ჩვენი ქვეყნის ისტორია*“ (თბ., 2014, გვ. 117-119). ვიდრე საუბარს გაუაგრძელებდეთ, ხაზგასმით უნდა აღვნიშნო, ეს წიგნი ჩვენი ერისათვის იმდენად უმნიშვნელოვანეს საჭირობოროტო სინამდვილეს გვიხატავს, იგი საქართველოში მცხოვრები ყველა ეროვნების ოჯახში უნდა იყოს¹.

ჯაბა სამუშია ჯერ გვაცნობს, საქართველოში სომხეთის შემოჭრის შემდეგ რა ვითარება სუფევდა აღნიშნულ მხარეში: „1818 წლის დეკემბერში სომხეთის სამხედრო ნაწილებმა ფართომასშტაბიანი აგრესია განახორციელეს ქვემო ქართლისა და სამხრეთ საქართველოს მიმართულებით.

ქართულმა ნაწილებმა მოახერხეს მტრის შეჩერება, ხოლო შემდეგ მისი განდევნა ქვეყნის ტერიტორიიდან. ამ კონფლიქტის შემდეგ სომხეთ-საქართველოს შორის გაფორმდა საგანგებო შეთანხმება, რომლითაც სადავო — ბორჩალოს მაზრის ლორეს ტერიტორია ნეიტრალურ ტერიტორიად გამოცხადდა, მის ჩრდილოეთ ნაწილში იდგებოდა ქართული არმია, ხოლო სამხრეთ ნაწილში — სომხეთის.

¹ გული დამწყდა, რომ აქ არ არის შემოტანილი მცხეთის ჯვრის ირგვლივ პარუირ მურადიანის გამოხდომასთან დაკავშირებით ჩვენი გამოჩენილი მეცნიერების — აკაკი შანიძის, ილია აბულაძის, გიორგი ჩუბინაშვილის, ვახტანგ ბერიძის, მარიკა ლორთქიფანიძის, პარმენ ზაქარაიასა და სხვათა მიერ დაბეჭდილი მამხილებელი გამოხმაურებანი. თავად ბონდო არველაძე პ. მურადიანის ამგვარ გადახრებს „მურადიანიზმს“ უწოდებს.

მიუხედავად ასეთი შეთანხმებისა, ადგილობრივი მოსახლეობა მაინც ცდილობდა საქართველოსთან შეერთებას და ამ ხელშეკრულებას უკანონოდ მიიჩნევდა. ამის თაობაზე ლორეს ექვსი სოფლის მოსახლეობას საქართველოს დამფუძნებელი კრებისთვისაც კი მიუმართავს (გვ. 117). „მიუხედავად ამისა, — განაგრძობს ბატონი ჯაბა, — ლორეს ოლქთან დაკავშირებით საქართველოს მთავრობა უყოყმანოდ ასრულებდა დაკისრებულ ვალდებულებას. საქართველოს დემოკრატიულმა რესპუბლიკამ სადავო ტერიტორია მხოლოდ 1920 წლის ნოემბერში დაიკავა, ისიც სომხეთის მთავრობის თხოვნით.

სომხეთის გასაბჭოების შემდეგ სომხეთის საგარეო საქმეთა კომისარმა ალექსანდრ ბეკზადიანმა საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრს საგანგებო ნოტით მოსთხოვა ქართული ჯარის მიერ ლორეს ოლქის დატოვება, მაგრამ საქართველოს მთავრობამ სომეხი კომუნისტების ამ პრეტენზიას დასაბუთებული პასუხი შეუთვალა.

1921 წელს საქართველოში საბჭოთა რეჟიმის დამყარების შემდეგ ლორესთვის უკვე აღარავის ეცალა. ამით ისარგებლეს სომეხმა ბოლშევიკებმა და ოლქის შენიღბული ინკორპორაცია მოახდინეს (...).

სამწუხაროდ, ეს იყო ერთ-ერთი პირველი ნაბიჯი საქართველოსთან ყოველგვარი შეთანხმების გარეშე სომხეთის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის მიერ ლორეს ოლქის მითვისებისა. სომხეთის ახალჩამოყალიბებულმა საბჭოთა რეჟიმმა ლორეს ოლქში თავისი რწმუნებული დანიშნა. ფაქტობრივად, ეს ტერიტორია ამიერიდან სომხეთის მთავრობის გავლენის ზონაში მოექცა“ (იქვე, გვ. 117-118).

შემდეგ მოვლენებში ერთვება ი. სტალინი. ჯ. სამუშია განაგრძობს: „ამიერკავკასიის რესპუბლიკებს შორის ტერიტორიული საკითხის სირთულეს კარგად ხედავდნენ ბოლშევიკები და ამიტომ უკვე 1921 წელს რკპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის კავბიურომ 1921 წლის 2 მაისს შექმნა საგანგებო კომისია, რომელსაც დაევალა, მოემზადებინა აზერბაიჯანს, სომხეთსა და საქართველოს შორის საზღვრების გამიჯვნის საკითხი.

ამ კომისიის პირველი სხდომა გაიმართა 1921 წლის 25-27 ივნისს თბილისში. *ჩვენამდე მოაღწია* ამ მეტად საინტერესო სხდომის *ოქმმა*, რომელიც სომხეთის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის წარმომადგენლის, ვ. მურადიანის მიერაა შედგენილი. სადემარკაციო კომისიის 25 ივნისის სხდომაზე სიტყვით გამოვიდა სომხეთის სსრ წარმომადგენელი «ამხ. ბეკზადიანი». იგი ქვეყნის სახელმწიფო საზღვარზე ისე საუბრობს, არ შეიძლება მისმა გამონათქვამებმა

მკითხველს ღიმილი არ მოჰგვაროს.

სხდომის ოქმში ვკითხულობთ: «სიტყვა ეკუთვნის ამხ. ბეკზადიანს, რომელმაც განაცხადა: სომხეთის მდგომარეობა განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობად უნდა მივიჩნიოთ, რადგან მან თავისი ტერიტორიის თითქმის ნახევარი დაკარგა ეკონომიკურ რესურსებიანად. ამხ. ბეკზადიანს საჭიროდ მიაჩნია, რომ მეზობელ აზერბაიჯანსა და საქართველოს რესპუბლიკებს ჩამოეჭრათ ტერიტორია სომხეთის სასარგებლოდ, როცა მოსკოვში ამხ. მიახნიკოვმა და ბეკზადიანმა ამხ. *სტალინი ინახულეს, ამ უკანასკნელმა ეს თვალსაზრისი საესებით გაიზიარა.*

ყოველივე ზემონათქვამის საფუძველზე სომხეთის დელეგაცია სთხოვს ამხ. ქართველებს, თათრებს, გაითვალისწინონ სომხეთის განსაკუთრებული მდგომარეობა და საერთო სოლიდარობის გულისთვის, ერთხელ და სამუდამოდ, უაღრესად გულწრფელი, მეგობრული ურთიერთდამოკიდებულების დამყარების გულისათვის დაგვთანხმდნენ განსაზღვრული ტერიტორიების დათმობას» (გვ. 118).

ბატონი ჯაბა დასძენს: „სომეხი ბოლშევიკები არა მარტო ლორეს ოლქს ითხოვდნენ საქართველოსგან, არამედ ახალქალაქის მაზრასა და ბორჩალოს მაზრის ნაწილს. სადემარკაციო კომისიამ საბოლოო შეთანხმება ვერ მოახერხა, ამიტომ შიდა საზღვრების გამიჯვნის საკითხი რესპუბლიკების ცენტრალურმა კომიტეტმა რკპ(ბ) კავბიუროს მიანდეს.

1921 წლის 7 ივლისს კავბიურომ იოსებ სტალინის მონაწილეობით საგანგებოდ განიხილა და დაადგინა, რომ ე. წ. ნეიტრალური ზონა — ლორეს ოლქი — გადაეცეს სომხეთის საბჭოთა რესპუბლიკას“ (იქვე, 118).

ჯაბა სამუშაო დაასკვნის: „ამდენად, 1921 წლის 7 ივლისის დადგენილებით, ლორეს ოლქზე საქართველოს პრეტენზიები გაუქმდა. ამ ეტაპზე ლორეს ოლქი კი არა, ხრამისა და ახალქალაქის რაიონები იყო შესანარჩუნებელი. აქვე არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ დღემდე საქართველოში გავრცელებულია მოარული ხმები, თითქოსდა სტალინმა არაფერი იცოდა საქართველოს ტერიტორიის გასაჩუქრების შესახებ და რომ ეს ყველაფერი სერგო ორჯონიკიძის ნამოქმედარი იყო, დოკუმენტებით არ დასტურდება. მეტიც, «ხალხთა დიდი ბელადი» არათუ ყველაფრის საქმის კურსში იყო, არამედ თავად მონაწილეობდა ამ პროცესში“ (იქვე გვ. 118).

სამწუხაროდ, ბატონი ჯაბა ამ საკითხს მეცნიერული სიზუსტით არ მისდგომია. სად არის დასახელებული ოქმი დაცული? ვინ იყო

ამ სხდომის თავმჯდომარე და ოქმს ის ხელს აწერს თუ არა? უამისოდ ოქმის სიზუსტე შეიძლება საექვოდ მივიჩნიოთ, თუნდაც იმიტომ, რომ მისი შემდგენელი სომხეთის წარმომადგენელია!

სომხეთთან საზღვრის საქმე ამით არ დამთავრებულა. ჯაბა სამუშია განაგრძობს: „ამიერკავკასიის კავშიურის დადგენილების საფუძველზე 1921 წლის 16 ივლისს შეიკრიბა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პოლიტბიურო, რომელმაც განიხილა ორი საკითხი: 1. ნეიტრალური ზონისა და 2. ახალქალაქისა და ხრამის რაიონების საბჭოთა სომხეთისათვის გადაცემის საკითხები. პოლიტბიუროს დადგენილებაში ვკითხულობთ: 1. დადასტურდეს რკპ (ბ) ცკ-ის კავშიურის დადგენილება საბჭოთა სომხეთისთვის ამ ზონის გადაცემის შესახებ.

2. პოლიტიკური მოსაზრებისა და იმის საფუძველზე, რომ ახალქალაქის რაიონი ეკონომიკურად თბილისთან არის დაკავშირებული, ამხანაგი სომხების წინადადება მიუღებლად მიგვაჩნია. იგივე საკითხი 1921 წლის 3 აგვისტოს განიხილა საქართველოს კომპარტიის ცკ-ის პლენუმმა. ქართველი კომუნიისტების გაფართოებულმა შემადგენლობამ კვლავ დაადასტურა საქართველოს კომპარტიის ცკ-ის პოლიტბიუროს გადაწყვეტილება, მაგრამ პლენუმზე აზრთა სხვადასხვაობა გამოიწვია ლორეს ოლქის უყოყმანოდ სომხეთისადმი გადაცემამ. სწორედ ამიტომ პლენუმის დადგენილებაში გაჩნდა ახალი მუხლი: *«იმის გამო, რომ ნეიტრალური ზონის საკითხის განხილვის დროს კავშიურში არ ჰქონდათ საქართველოს კპ ცკ-ის აზრი, ეთხოვოს კავშიურის, ხელახლა განიხილოს ეს საკითხი. თავის მხრივ, ცკ-ს საჭიროდ მიაჩნია რეფერენდუმის მოწეობა აღნიშნულ ზონაში»* (გვ. 119).

ბატონი ჯაბა სამუშია საბოლოო შედეგს ასე გადმოგვცემს: „მიუხედავად ქართველი კომუნიისტების პრინციპული მოთხოვნისა ლორეს ნეიტრალურ ზონაში რეფერენდუმის ჩატარებასთან დაკავშირებით, კავშიურში არ გაითვალისწინა პლენუმის ეს გადაწყვეტილება. მთლიანობაში, მართალია, ახალქალაქისა და ხრამის რაიონები დარჩა საქართველოს შემადგენლობაში, მაგრამ სამაგიეროდ, ლორეს ოლქი ყოველგვარი რეფერენდუმის გარეშე სომხეთის სსრ-ს გადაეცა.

ამდენად, 1921 წელს კომუნიტური პარტიის ამიერკავკასიის კავშიურისა და საქართველოს კომპარტიის ცკ-ს პოლიტბიუროს დადგენილებით სომხეთს გადაეცა ბორჩალოს მაზრის სამხრეთი ნაწილი ე. წ. ლორეს რაიონი — 2367 კვ.კმ. მოგვიანებით, 1925 წელს

სომხეთს ასევე გადაეცა ბორჩალოს მაზრის კიდევ ერთი ნაწილი 207, 94 კვ.კმ ფართობი. ერთობლიობაში 1921-1925 წლებში სომხეთს დაუთმეს საქართველოს ტერიტორიის 2575, 38 კვ.კმ“ (გვ. 119).

ბატონი ჯაბა სამუშია არაფერს გვეუბნება, რა ვითარებაში მიმდინარეობდა კავშიუროსა და საქართველოს კომპარტიის ცკ-ს ბიუროსა და პლენუმის სხდომები, ვის რა პოზიციები ეჭირა და რა საბუთები ჰქონდა.

მეცნიერების ვალია არა მარტო ფაქტების აღრიცხვა, არამედ მასთან ერთად მათი ანალიზი. აშკარაა, ი. სტალინი თავიდანვე კიდევაც მონაწილეობდა ლორეს გადაცემაში და მერმე თვალყურსაც ადევნებდა როგორც მის რატიფიკაციას საქართველოში, ისე 1925 წლის ამბებსაც. გასარკვევია, რატომ იქცეოდა ასე — არ უყვარდა, არ ენადვლებოდა სამშობლო და მშობლიური მიწა, თუ ისიც დაბრმავებული იყო კომუნისტური იდეით — საზღვრებს რა მნიშვნელობა აქვს, როცა ერთიანი სოციალისტური სახელმწიფო იქმნებაო? პირველი გადაჭრით გამოსარიცხავია, მეორე, გარკვეული დოზით ალბათ სავარაუდებელია. მე კი უფრო სხვა რამ მგონია: 1921, 1925 და მომდევნო წლებში მას არ ჰქონდა იმდენი ძალაუფლება, ასეთი რთული და ფაქიზი საქმე თავის ჭკუაზე გადაეწევიტა, მაშინ როდესაც სადავო და დასანარჩუნებელი ახალქალაქისა და ხრამის ტერიტორიები გახლდათ.

სხვაგან მიწერია: მიუხედავად იმისა, რომ მალაქია ტოროშელიძემ 1926 წელს პირადად მოისმინა ი. სტალინის უმაღლესი შეფასება ილია ჭავჭავაძის შესახებ, მან იმდენად არაფრად ჩააგდო მისი მოსაზრება, რომ 1934 წელს მიხეილ ზანდუკელის წიგნის წინააღმდეგ ჟურნალ „მნათობის“ მთელი ნომერი ააწყო. ამ წიგნის „ნაკლი“ კი ის გახლდათ, რომ ილიას ღვაწლი დადებითად იყო შეფასებული. დიახ, დიახ, მაშინ მ. ტოროშელიძე ფილიპე მახარაძის მხარეზე უყომანოდ იდგა. მაგრამ ყველაფერი შეიცვალა მას შემდეგ, რაც სტალინმა სტალინობა დაიწყო!

რალა გასაკვირია, თუ ცოტა მოგვიანებითაც კი მ. ტოროშელიძეს ვერაფერი შეასმინა, 20-იან წლებში ი. სტალინს, ვიმეორებთ, ათასჯერ რთულ საქმეში მეზობელი ხალხისთვის ყველა სადავო უნდა ვიგულისხმოთ, ლორეს საკითხში მაშინ ი. სტალინს ღია წინააღმდეგობის გაწევის ძალა არ ექნებოდა! სომხეთს მაშინ კრემლში უთუოდ თავგამოდებული დამცველები ეყოლებოდა.

ამავე შეხედულებას გამოთქვამს ისტორიკოსი **სიმონ კილაძე**. კო-

რესპონდენტის შეკითხვაზე: „კიდევ ერთი მითი, რომ სტალინმა დაგვაკარგვინა ლორე-ტაშირი და საინგილო...“. ბატონი სიმონი ბრძანებს: „ასე პირდაპირ მე არსად მინახავს, რომ სტალინმა ერთ-პიროვნულად გადასცა სომხეთს ლორე-ტაშირი, ხოლო აზერბაიჯანს — საინგილო! თუმცა მე არც ის მინახავს სადმე, რომ სტალინს ამ დროს ხმა აქედანდებინოს ქართული მიწების გასხვისების წინააღმდეგ!

ჩვენ ნუ დაგვაფიწედება, რომ ეს არის 1921-1922 წლები, როდესაც ჯერ საბჭოთა რუსეთს და შემდეგ კი საბჭოთა კავშირს არ ჰყავს ერთპიროვნული ლიდერი! ყველაფერს უმაღლესი პარტიული სტრუქტურები წყვეტენ! სტალინი კი იყო ეროვნებათაშორისი კომისარი, ანუ მინისტრი, მაგრამ, ჯერ-ერთი, ის თავად იყო ჩაბმული ტროცკისტან და მის მომხრეებთან სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლაში გავლენის მოსაპოვებლად, მეორეც, მოდით, სიმართლე ვთქვათ, რომ სტალინი საქართველოს საბჭოთა სივრცის ნაწილად განიხილავდა“ (გაზ. „ას-აფალ-დასაფალი“, 27 აპრილი — 3 მაისი, 2015, № 17, გვ. 28).

როგორც ვხედავთ, ბატონი სიმონი სათანადო მასალებს ჯერონად არ იცნობს, მაგრამ იმაში მართალია, რომ ი. სტალინს იმ დროს ჯერ კიდევ საჭირო ძალაუფლება მოპოვებული არ ჰქონდა.

რადგან ბატონი სიმონი საინგილოსაც შეეხო, იმასაც ვიტყვით, რომ ის სათანადოდ არც ამ საკითხს იცნობს. მოდით, ამაზეც ვისაუბროთ, რადგან სირთულის მხრივ ესეც ლორეს ჰგავს.

ამ კუთხის აზერბაიჯანისადმი გადაცემას საგანგებოდ ეხება გელა ჩარკვიანი მამამისთან, კანდიდ ჩარკვიანთან, საუბრისას². მამას ეკითხება: „**რას ფიქრობდა სტალინი იმის შესახებ, რომ თავის დროზე საინგილო აზერბაიჯანს გადაეცა?**“

პასუხიდან ირკვევა, ი. სტალინი ამაზე ფიქრობდა და კიდევაც წუხდა, მაგრამ სირთულის გამო ვერაფერს წყვეტდა. ბატონი კანდიდი გვიყვება: „ეს საკითხი მე რამდენჯერმე დაუაყენე სტალინთან, მხოლოდ არაოფიციალურად. მე საერთოდ ამგვარი დიდი საკითხების დაყენებას ვუფროთხილდებოდი. ჯერ უნდა მიმეღო ერთგვარი თანხმობა, ყოველ შემთხვევაში, დავრწმუნებულიყავი, რომ წინააღმდეგობა დიდი არ იქნებოდა და მერე შემეძლო დამეყენებინა. ასეთი წესით რამდენჯერმე ველაპარაკე სტალინს საინგილოს შესახებ, მაგრამ მან ეს ამბავი არ გაიზიარა *იმითომ* კი არა, რომ *საერთოდ საინგილოს საქართველოსადმი კუთვნილება საეჭვოდ მიაჩნდა*, იმითომ, რომ საზღვრები უკვე დადგენილია, ამ საზღვრების დარღვევა არ შეიძლება.

² გელა ჩარკვიანი, ინტერვიუ მამასთან, 2013.

და ერთხელ ისიც კი მითხრა, რომ, კაცო, ორჯონიკიძემ გადაწყვიტა ეს საკითხი თავის დროზე. ახლა მე რომ წავართვა აზერბაიჯანელებს ეს ტერიტორია, არ ივარგებსო. *სტალინი ამის მონაწილე არ ყოფილა*. აქ, ამიერკავკასიაში, ცენტრალური კომიტეტის რწმუნებული იყო ორჯონიკიძე და საკითხებს ის წყვეტდა. აზერბაიჯანისათვის საინგილოს გადაცემა, თუ შეიძლება ამას გადაცემა დაუარქვათ, ასე მოხდა. გადაცემაზე მაშინ შეიძლებოდა ლაპარაკი, რომ ყოფილიყო გამიჯნული რესპუბლიკების ტერიტორიები. *ეს ტერიტორია ითვლებოდა სადავო*. ქართული მართლმადიდებლური ქრისტიანული ელემენტი იქ თითქმის არ იყო. მართო ერთი სოფელი კახია, ალიბეგლო, კიდევ რამდენიმე სოფელი, ამის გარდა, არის ქართული მაჰმადიანური სოფლები. მე იქ ბევრთან მისაუბრია, ასე რომ, აზერბაიჯანს ჰქონდა თავისი პრეტენზიები, როგორც მუსლიმანური რაიონის მიმართ. მოსახლეობა იქ აზერბაიჯანული არ იყო, *მოსახლეობა ძირითადად იყო დაღესტნური ტომებისაგან შემდგარი, ლეკები იყვნენ*. ისტორიულადაც ასეა, რომ ეროვნებას იმდენად არ უყურებდნენ, როგორც სარწმუნოებას. საქართველოს ის იმდენად ეკუთვნის, რამდენადაც მიეკუთვნება ისტორიულად, სარწმუნოებით კი ისინი მუსულმანები იყვნენ. სწორედ აქედან მომდინარეობდა მათი პრეტენზია ამ რაიონის მიმართ. აზერბაიჯანსა და მენშევიკურ საქართველოს შორის იყო შეტაკებები იმ მიწის გამო, რომელსაც ზაქათალის ოლქს ეძახდნენ. მოხდა აზერბაიჯანის გასაბჭოება. გასაბჭოების მეთაური იყო ორჯონიკიძე. ამ პირობებში მისთვის ძნელი იყო, მხარი დაეჭირა მენშევიკური საქართველოსათვის ამ ტერიტორიების საკითხში. მოხდა ისე, რომ ორჯონიკიძის ლოცვა-კურთხევით, ეს ტერიტორია გადაეცა აზერბაიჯანს“ (გვ. 33-35).

ბატონი გელა კვლავ ეკითხება: „**სტალინს თუ ჰქონდა რაიმე აზრი ამის შესახებ?**“

პასუხი ძალიან საინტერესოა: „სანამ მე დაუაყენებდი ამ საკითხს, — განაგრძობს ბატონი კანდიდი, — მანამ ბევრი წერილი მისდიოდა მოსახლეობისაგან. იყო ერთი აგრონომი, გვარს ვერ ვიხსენებ³, სწერდა ძალიან ბევრს. მეც მივიღე ის კაცი და მითხრა, ეს საკითხი ჟორდანიასთან დაუაყენეო და ვხედავ, რუკაზე საინგილოს დასავლეთით

³ ეს უნდა ყოფილიყო ბათუმელი პარტიული მუშაკი, ერთ ხანს საქართველოს სოფლის მეურნეობის მინისტრიც იყო, რომელმაც ი. სტალინის აგარაკზე გორული ატმის ნერგები ჩაუტანა და დაურგო. სამწუხაროდ, გვარს ვერც მე ვიხსენებ. თავის მოგონებებში ის სწორედ მასთან ქართული მიწებზე საუბარს გადმოგვცემს, კერძოდ, რატომაც აჭარა ავტონომიური რესპუბლიკა.

ეძებსო, იმის ნაცვლად, რომ აღმოსავლეთისკენ მოექებნაო. მაშინ ვიტყვიცე შუბლში ხელი, ვაი, ჩვენი ცოდვა, ჩვენი საინგილო მართლა დაკარგულაო. ის წერდა და არ შეიძლებოდა, სტალინთან მისი წერილები არ მისულიყო. შემდეგ ეს საკითხი დავაყენე მე. როგორც უკვე ვთქვი, ასე მითხრა: ორჯონიკიძემ მისცა საინგილო მათ და ეს ძალიან ძნელი საქმე იქნებაო“ (გვ. 35).

კანდიდ ჩარკვიანის შემდეგი მონაყოლიდან ვხედავთ, ი. სტალინი მაინც ფიქრობდა საინგილოს საქართველოსთვის შემოერთებაზე და ამის დროსა და პირობებს ელოდებოდა. ბატონი კანდიდი განაგრძობს: „ეს ხდება ომის შემდეგ, 1946-ში. მაშინ თითქმის რეალურად იდგა *ჩრდილოეთ სპარსეთის გასაბჭოების საკითხი, ირანის აზერბაიჯანის. ვნახოთ, როგორ წავა საქმეო. და თუ ის შემოიერთა აზერბაიჯანმა, მაშინ მოგცემთო.*

ამის შემდეგ მოსკოვიდან პოსკრიბიშევმა დამირეკა და მითხრა, რომ ამხანაგმა სტალინმა რომ გთხოვთ, წადით საინგილოში და შეხვდით იქ ბაგიროვსო, მოაწესრიგეთ იქ სკოლების საკითხიო. იდგა იქ ეს საკითხი. მე წავედი, შევხვდი ბაგიროვს, შემოვიარეთ საინგილო, შევედით ერთ სოფელში და იმას ჰგონია, რომ აზერბაიჯანულად დაუწყებენ ლაპარაკს, ამ დროს გვხვდებიან ჩვენი კახელი გლეხები და ქართულად გველაპარაკებიან. ზის ერთი კაცი, რომელიც არ ჰგავს ქართველს. «შენ ვინ ხარ?» — ჰკითხა ბაგიროვმა. «მე ლეკი ვარ», — უპასუხა კაცმა. «მერე ქართულად როგორ ლაპარაკობ?»). «ქართულია ჩემი ენა და, აბა, როგორ უნდა ვილაპარაკო», — უთხრა კაცმა. მაშინ მოვიარეთ სკოლები. ერთი შედარებით ნორმალური სკოლა ჰქონდათ ქართველებს. გადავწყვიტეთ, დავხმარებოდით. სკოლებში რემონტის საკითხი იდგა და ქართული სექტორებისათვის მეტი ყურადღების მიქცევა იყო საჭირო. *ბაგიროვმა მითხრა, თუ ეს არის ასე სადავო, წაიღეთ და ბორჩალო მოგვეცითო*“. ბატონი გელა ისევ ერთეუბა და ეკითხება: „**ეს ხუმრობა იყო?**“ — პასუხი: „რომ დავთანხმებულიყავით, შეიძლება ხუმრობა აღარ ყოფილიყო, მაგრამ ეს საკითხი სერიოზულად არ იდგა. ჩვენთვის ეს ხელსაყრელი არ იყო, როგორ გავცვლიდით. მერე ირანის გასაბჭოება არ მოხდა და ეს საკითხიც გადაუჭრელი დარჩა. ასე რომ, *სტალინი პრინციპულად წინააღმდეგი არ იყო, რომ ეს ტერიტორია ჩვენ მიგვეღო*, მაგრამ უფრო ხილდებოდა აზერბაიჯანს. ახლა ხომ ხედავთ, მთიანი ყარაბაღის საკითხი ვერ წყდება, იმიტომ რომ, საზღვრები, რომელიც თავის დროზე დამყარდა, არავინ არ უნდა შეცვალოს“ (გვ. 36).

ამის შემდეგ საუბარი ეხება თურქეთის ტერიტორიაზე არსებულ ქართული მიწების დაბრუნების საკითხს. და, თუ რა ალიქოთი მოჰყვა ამას მსოფლიოში, ბარემ ბატონი კანდიდის ნაამბობს კვლავ დავიმოწმებ. ბატონი გელას შეკითხვა: „**მახსოვს, რომ ომის შემდეგ ლაპარაკი იყო ქართული მიწების დაბრუნების შესახებ თურქეთიდან? საიდან მოდიოდა ეს პოლიტიკა?**“ — პასუხი: „ეს საკითხი *ალიძრა სტალინის მიერ* სომხებმა დააყენეს თავისი ტერიტორიების საკითხი, წერილი დაწერეს. დაიბეჭდა ეს წერილი, თუ რა პრეტენზიებს უყენებენ თურქეთს. ხოდა, *სტალინმა თქვა, თქვენი, ქართული მიწების ასეთი რაოდენობაა დარჩენილი იქით და რატომ არ აყენებთ ამ საკითხსო?* ჩვენ ვთქვით, რომ დავაყენებდით, თუ რაიმე დახმარება იქნებოდა. ავიღე და დავაწერინე ეს წერილი ჯანაშიასა და ბერძენიშვილს. დაუჯექი მე და გაუუკეთე რედაქტირება, შემდეგ გაუუგზავნე სტალინს. მერე ვუთხარი, «პრავდამ» გამოაქვეყნოს-მეთქი. რატომ «პრავდამ», თქვენი ინიციატივაა და გამოაქვეყნეთ თქვენო, «პრავდა» კი გადაბეჭდავსო. მართლაც გამოაქვეყნეთ და «პრავდამ» გადაბეჭდა. *რეაქცია თურქეთის მხრიდან იყო ძალიან მწვავე. წითელკანიანებადაც კი მოგვნათლეს*, შეიძლება, მათ პრეტენზია ჰქონდეთ ამერიკის შეერთებულ შტატებზეო. მეტი შედეგი ამ წერილს არ მოჰყვა, გარდა იმისა, რომ *შეაშვოთა მსოფლიო*“.

ამაზე ჩვენში ბევრია დაწერილი, კერძოდ, თუ რა როლი შეასრულა ატომური ბომბის გამოჩენამ!

ერთი სიტყვით, ი. სტალინს არავისზე ნაკლებ არ უყვარდა სამშობლო, საქართველო, და ყოველმხრივ ზრუნავდა მასზე. მაგრამ ის უდიდესი პოლიტიკოსი გახლდათ, არასოდეს ეხვეოდა მოჩვენებების საბურველში, ზედმიწევნით ზედაუდა და ანგარიშს უწევდა სინამდვილეს და ამიტომაც იმარჯვებდა. *ჩვენ მას ყოვლის შემძლეობას ვთხოვთ*, ყოვლისშემძლე არავინაა და არც თვითონ იყო!

დასასრულ, ჩვენს საკითხს რომ დაუბრუნდეთ, ბეჯითად უნდა ვთქვათ: ლორეს სომხეთისათვის გადაცემის საკითხს კვლავაც გაღრმავებული შესწავლა სჭირდება. იქნებ, აღმოჩნდეს ისეთი მასალები, რაც უფრო ხელშესახებად წარმოგვიდგენს მის დეტალებს.